

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Kora Újkori Történeti Tanszék

Idealizált női archetípusok a kora újkori „nagyasszonyok” tükrében

Elvárások és valóság

Témavezető:

Dr. Virovecz Nándor Balázs PhD

Egyetemi adjunktus

Készítette:

Greznevics Dorka

Történelem alapképzés

2025. 01. 14.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
A nők és a történelem.....	5
Elvárások: példák és ellenpéldák	8
A (forrásokból megismerhető) valóság	16
Bibliográfia.....	22

Rezümé

Dolgozatomban a nemesi származású „nagyasszonyokról” kialakult ábrázolásokra és társadalmi megítélésükre helyeztem a hangsúlyt. Célom az volt, hogy megvizsgáljam, hogyan alakult ki az ideális női archetípus, milyen tényezők befolyásolták ennek formálódását, és hogy ezek a nők miként jelentek meg a korabeli és későbbi történettudományban. A 16-17. századra összpontosítottam, hiszen ez az időszak a magyar történelem viharos évszázada volt, amelyben a reformáció, az oszmán hódítás és a politikai bizonytalanság meghatározó szerepet játszottak.

Kutatásom egyik központi kérdése az volt, hogy az egyes történeti korokban hogyan és milyen narratíva mentén írtak nőkről. Ezen belül kiemelten foglalkoztam azzal, hogy a nőkről szóló ábrázolások milyen társadalmi céloknak feleltek meg. Forrásaim közé tartoztak kortárs történetírók művei, mint Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc, valamint a 19-20. századi szerzők, így Perecsényi Nagy László, Deák Farkas és Takáts Sándor munkái. Elemzésem kiterjedt a Kanizsay Dorottya-hoz és Wesselényi Annához hasonló „nagyasszonyok” történeteire is, akik később a nemzeti emlékezet meghatározó alakjaivá váltak.

A dolgozat külön foglalkozik a korabeli nőkép társadalmi elvárásaival. A 16-17. században a vallásosság és az erkölcsösség voltak a legfontosabb elvárások, amelyeket kiegészített az otthonmaradás és a családi kötelezettségek teljesítése. Példaként szolgált Pázmány Péter "Mint kell a keresztyén leányt nevelni" című írása, amely részletesen bemutatta a lányok neveltetésének fontosságát a korabeli elvárások mentén.

Az utókor szemléletét elemezve arra jutottam, hogy a 19-20. századi történészek, mint Takáts Sándor, gyakran vetítették vissza saját koruk női ideáljait a kora újkor női szereplőire. A 20. század elején a női erények, mint a munkaszeretet, a hazafiság és az anyai szerep fontossága

kerültek előtérbe, amelyek az akkori patriarchális értékrendet tükrözték. Kutatásom arra is rámutatott, hogy a kortárs források sokszor idealizálták a női szereplőket, és ezek az ábrázolások gyakran követték a társadalmi normákat. A történelem női szereplői mégis egyedi, gyakran rejtett formában tettek szert jelentőségre, legyen szó birtokigazgatásról, levelezésről vagy informális politikai szereplőkről.

Bevezetés

A nőtörténet a történelemtudomány egy újonnan kibontakozó ága, mely sok új lehetőséget kínál a kutatás számára. Különböző történelmi korok társadalmi különböző elvárásokat támasztottak a nők felé. Ezek az elvárások alapvetően meghatározták a nők mindennapi tapasztalatát, valamint életkörülményeiket. De vajon milyen volt ez 500 éve? Dolgozatomban ennek körbejárására vállalkozom, kora újkori nemes asszonyok példáin keresztül bemutatva. A kora újkori „nagyasszonyokról” készült leírásokat veszem górcső alá, azt vizsgálva, hogy milyen céllal készültek azok. Merítésem a kortársaktól kezdve napjainkig a szakirodalomra és kiadott források egy részére terjedt ki, keresve a választ arra, hogy hogyan és miért írtak és írunk a történelmi nőkről?

Témaválasztásomat több tényező is befolyásolta. Először is, a kora újkorból már egész bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre, bár leginkább a nemesség köréből – ezért a szűkítés erre a társadalmi csoportra. A magyar kora újkor iránti érdeklődésem nem csak eme turbulens történelmi időszak egyszerre bonyolult és érdekes karakterei indokolják. A reformáció, a rekatolizáció, a rendkívül bizonytalan politikai helyzet, az oszmán hódítás viszonyosságai egyfajta morális pánikot idéztek elő, amelyet, a források tanúsága szerint, részben a nők társadalmi szerepvállalásával is orvosolni kívántak. Pázmány Péter a *„Mint kell a keresztyén leányt nevelni”* című prédikációjából kiviláglik, hogy bizonyos értelemben a nőktől várták el a jó erkölcsök visszaállítását de azoknak megtartását is: *„a leányok jó neveléséből áll főképpen az országok böcsületes állapotja: nemcsak azért, hogy fele az ország lakosinak asszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagyrésze az asszonyoktól vagyon.”*¹ Témaválasztásomhoz hozzásegített még Takáts Sándor *Régi Magyar Nagyasszonyok* című munkája, amely a 20. század elején, 1914-ben született. A szerző nem rejtette véka alá, hogy mi a célja írásával: *„Olyanok ők [a nagyasszonyok], hogy a későbbi kornak is követendő például szolgálhatnak. A századok gondolkodása folyton változik, az emberiség folyton halad, de azért az elmúlt idők bizonyos dolgai sohasem veszítik el értéküket. A páratlan munkaszeretet, a hazai földhöz való ragaszkodás, a mély humanizmus, a tiszta erkölcsi érzés, a fennkölt gondolkodás, amik régi nagyasszonyainkat ékesítették, oly kincsek, miket minden kor értékelni fog, és pedig annál inkább, minél ritkábban találhatni azokat a késő utódokban”*.² A műből első olvasatra is nyilvánvalóan szembetűnik, hogy Takáts egyrészt saját korának nőideálját írta meg a kora újkori

¹ Pázmány Péter: *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*. In: Pázmány Péter: *Válogatott prédikációk*. Bp. 2000. 135.

² Takáts Sándor: *Régi Magyar Nagyasszonyok*. Bp. 1914. 8.

nők bemutatásában, másrészt példaképeket igyekezett állítani az ennek kevésbé megfelelő nők elé. Adja magát a kérdés a történeti kutatás számára: az egyes történeti korokban hogyan és milyen narratíva mentén írtak, illetve írnak női főszereplőkről?

Dolgozatom központi célkitűzése, hogy a fentebbi kérdést körüljárjam kora újkori példákon és azok különböző feldolgozásain keresztül. A kora újkoron belül a 16. és 17. századra szűkítettem a vizsgálatot, a dolgozat terjedelmére tekintettel – hiszen a 18. században Mária Terézia trónralépésével jelentős változás ment végbe a nők megítélésében. Ezt a meglehetősen széttartó és rendkívül sok kifutási lehetőséggel bíró gondolatmenetet igyekszem felfűzni egy logikai szálra. Először is: mikor, hogyan és miért fordult a történelem érdeklődése a nők felé? (Ebből következik: egyáltalán legitim történetírói irányzat-e a nőtörténet?) Másodszor: milyen hatással volt a történelemtudományra az, amikor nők is elkezdtek művelni? Harmadjára: mindezekre milyen hatással volt a feminizmus (és mi is a feminizmus valójában), milyen ok-okozati összefüggéseket találunk a kérdésfelvetések és válaszok között? Végző soron azt vizsgálom, hogy a kora újkor történetíróitól kezdve a 19-20. század fordulóján megjelenő professzionális történetírásig, a nőkről is írók munkáiban hogyan érhető tetten az egyes korok nőkkel szemben támasztott elvárása.

Vizsgálatom szempontjából nézve érdemes először ez utóbbi kérdés megválaszolásával kezdenem: mi is a feminizmus? Szükségessnek tartom a fogalom meghatározását, hiszen „*a feminizmus szó értelmezése a modern társadalmi gondolkodás egyik legtöbb félreértésre okot adó problémája*”.³ A magyar nyelv értelmező szótára a következőképpen definiálja: „*<A tőkés társadalomban> a nők egyenjogúságát valló, hirdető elmélet, felfogás. [...] Az ennek megvalósításáért küzdő mozgalom.*”⁴ Antoni Rita nyomán egy ennél pontosabb meghatározást vennék alapul a dolgozatomhoz: „*a feminizmus az a társadalomkritikai eszme, illetőleg tudományos szemléletmód, amely felismeri, hogy a nők nemüknél fogva szisztematikus hátrányokat szenvednek el a társadalomban, a nyilvános és a magánszférában egyaránt, és amely [...] deklarálja az imént említett egyéb társadalmi különbségeken túl, pontosabban azokon belül pluszban megjelenő, azokat mintegy átszelő specifikus női problémák és érdekek létezését, és azok megoldására, illetve érvényesítésére törekszik.*”⁵ Kijelenthetjük, hogy a kora újkorban ez a gondolat értelemszerűen egyenesen nevetség tárgya lett volna.

³ Acsády Judit: A feminista gondolat megjelenése Magyarországon. Nőszemély 4 (1994) 4.

⁴ Sz. n.: Feminizmus. In: A magyar nyelv értelmező szótára 2. E-GY. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Bp. 1960. 765.

⁵ Antoni Rita: A magyarországi feminista megmozdulások története. In: Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről. Szerk. Bolemant Lilla. Pozsony 2014. 19.

A nők és a történelem

*„A férfiak már az időszámításunk előtti 3. évezredben hozzáfogtak az események lejegyzéséhez, megfogalmazásához és értelmezéséhez, a nők esetében pedig mindez a 19. századig el sem kezdődött.”*⁶ – Olvashatjuk Rosalind Miles *Az idő leányai* című kötetének előszavában. Ezen kijelentés provokatív jellege megtalálható a legtöbb nőtörténeti munkában, és nem is alaptalanul. Azonban a valóság kissé árnyaltabb, ennek rövid felvázolását szükségesnek érzem a dolgozatban, hiszen a (történelmi) nőkről való írás meghatározza a feldolgozott téma egészét.

Natalie Zemon Davis két formáját határozta meg a korai nőtörténelemnek: az egyik az „Érdemes nők” irányzata, amely már Plutarkhosznál is megjelenik. Ezek rövid életrajzok erényes asszonyokról, amelyek azzal a céllal íródtak, hogy példaképeket állítsanak és bebizonyítsák, hogy a női nemet is lehet és kell oktatni. A másik az „életrajzi forma”, ami vallási vagy politikai nagyságokat mutatott be. Egyik irányzat sem befolyásolta a történelemírás fő vonulatát, a nőket a férfiaktól különválasztva, önálló esetekként dolgozták fel.⁷ A 14-15. században jelentek meg először olyan értekezések, amelyek elkezdték megvonni a nemek közötti formális határt. A 17. századra már felismerhető az a törekvés a női írók munkáiban, hogy érdemeik megfogalmazásával igyekeztek bebizonyítani, hogy a női nemnek is joga van belépni az emberiség soraiba. A „nők”, mint modern társadalmi kategória a 19. századra jelent meg, a század folyamán kialakult tudományok által létrehozott közösségek sorában.⁸

A történelemtudomány is a 19. században professzionizálódott, ez előtt nem beszélhetünk történésről, csak történetíróról. A magyar történetírók névsorát böngészve egyből feltűnik, hogy egy nő sincs köztük. A történelemtudomány intézményesülésénél is férfiak voltak az aktorok, így nem meglepő módon, a patriarchális történetírás lett a domináns, amelynek középpontjában a politikai-hatalmi kérdések és az ezeket megtestesítő személyiségek állnak, a világtörténelem női szereplőit is a férfiak által megalkotott szempontokon keresztül látjuk egészen a női történészek megjelenéséig.⁹ *„A feminizmus gyakran ösztönösen – és nem meglepő módon – arra törekszik, hogy önmagát ünnepelve azonosítsa magát azzal a pillanattal,*

⁶ Rosalind Miles: *Az idő leányai. A nők világtörténelme*. Bp. 2000. 12-13.

⁷ Natalie Zemon Davis: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. Bp. 2001. 95-96.

⁸ Denise Riley: Van-e egy nemnek történelme? In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. Bp. 2001. 37-42.

⁹ Szendrei László: Nők és történelem. A matriarchátustól a gender-elméletig. *Kagylókürt* 75 (2021) <https://www.kagylokurt.hu/16175/tortenelem/nok-es-tortenelem.html> (Letöltés 2024. 10. 29.)

amikor is a nők megrohták a történelem színpadát.”¹⁰ Mint már felvázoltam, ez nem egészen így van: a dolgozat szempontjából annak kifejtését tartom még lényegesnek, hogy a magyar történelemtudományban miképp zajlott le ez a folyamat.

Magyarországon a 19. század második felétől lett egyre fontosabb ügy a nők oktatása, a nőjogi megmozdulások leginkább erre az ügyre koncentráltak, mondván, hogy az oktatás a nők emberré válásának kulcsa. Hosszú küzdelem után, 1895. december 19-én megnyíltak az egyetemek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karai a tanulni vágyó hölgyek előtt. Sajnos kevesen kerülhettek be, mivel az egyetemhez szükséges előképzést nyújtó leánygimnáziumok elég csekély számban voltak az országban, és ezen a kormány nem is szándékozott változtatni, mert nem tartották kívánatosnak a nők egyetemi tanulását.¹¹ Glücklich Vilma volt az első nő, aki beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára, az 1895/96-os tanév második félévében kezdte itt tanulmányait – habár fizikát és matematikát hallgatott, mivel akkoriban azt a bölcsészkaron oktatták, tanár lett belőle, és az egyik legfontosabb magyar nőjogi aktivistát tisztelhetjük személyében. *„Mert 1904-ben Schwimmer Rózsával elhatározták, hogy megindítják a küzdelmet a nők politikai egyenjogúsításáért és az ország hahotája közepette megalakították a Feministák Egyesületét.”* – olvashatjuk egyik munkatársa, barátnője által írt nekrológiájában.¹² A következő tanévben két további női hallgatóval gyarapodott az egyetem. A női hallgatóság arányának növekedése a világháború előtti utolsó békeévben vált jelentőssé, ekkor már 211-en voltak a bölcsészkaron.¹³

Az 1970-es években következett be igazi áttörés a női történetírásban, amikor az egész diszciplína fókuszát fordulatot vett az Annales-iskola által vezetett szemléletváltozás eredményeként, a történelem alulról való megközelítésével¹⁴ a nők történetének is hely jutott a történetírásban. A 20. század folyamán az európai történetírás intézményesülésével megemelkedett a történelmet hallgatók és a hivatásos történészek száma, azonban a nők még

¹⁰ Riley, D.: Van-e egy nemnek i. m. 36.

¹¹ Antoni R.: A magyarországi feminista i. m. 21-22.

¹² Vámbéry Melanie: Glücklich Vilma, a magyar nőmozgalom megalapítója. Századunk 2 (1927) 376.

¹³ Borsodi Csaba – Tüskés Anna: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635-2010. Bp. 2010. 103.

¹⁴ „A nagy, átfogó struktúrák és modellek helyett egyre inkább előtérbe kerül a kis, jelentéktelen dolgok története, a társadalmon kívül rekedtek, illetve a társadalom peremén, a margón élők (prostituáltak, homoszexuálisok, leszbikusok, de etnikai kisebbségek vagy Európán kívüliek is) története, ami aláhúzza, hogy korábban nem történt meg ezeknek a rétegeknek a társadalomba történő integrálása, azaz emancipációja és felszabadítása. Szinte általános jellemvonás a történelem alulról történő megközelítése, így a mindennapok története, a szerelem, a szexualitás, a gyerekek, az ünnepek, a halál és a halálhoz való viszony, a betegség, a szabadidő és a sport, a játék, az öltözködés, az olvasás, az időérzékelés stb. története, s mindehhez csatlakozik a gender, hiszen jogosan tűnhetett úgy, hogy a korábbi történelem pusztán a férfiak története (*his-story*), amelyből hiányzik a nők históriája (*her-story*), tehát számukra a modernitás sem hozta meg az áhított felszabadulást, sőt inkább csak az elnyomás, a kizsákmányolás és a peremhelyzet új formáját és hatékonyabb technikáit.” Erős Vilmos: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Bp. 2015. 223.

mindig hátrányban maradtak, és még manapság is jelentős az eltérés a nemek arányában a szakmán belül. Szendrei László megdöbbentő statisztikákat közöl: „*A történészekkel készült interjúkötetben a 30 meginterjúvott történészből 28 férfi, s csak 2 nő, pedig a 3 szerkesztőből kettő nő. Romsics Ignác magyar történetírásról szóló monográfiájának (Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Budapest, 2011.) Kislexikon című részében (574–606.) rövid portrék találhatók. A 21 bemutatott történész közül 20 férfi, 1 nő.*”¹⁵

A történelemkönyvek nagy része híres férfiak tetteit, csatáit, diplomáciai húzásait, műveit helyezi az elbeszélés középpontjába. Nőkről ritkán tesznek említést, akkor is csak felületesen és csupán addig, ameddig releváns az adott témával kapcsolatban. Azonban nők mindig is léteztek, máskülönben nem maradt volna fent az emberiség. A férfiak sokat taglalt tevékenysége mögött egy egész, még alig feltárt női világ húzódott meg. Ennek léte tagadhatatlan, csupán kevesebbek figyelmét fogta meg, eltörpült jelentősége a háborúk és a forradalmak történelemformáló ereje mögött. Mindemelett az is tagadhatatlan, hogy a nők háttértevékenysége nélkül összeomlott volna a világ: ki igazgatta volna a birtokokat, amíg az urak háborúztak? Kik gyártották volna a fegyvereket a világháborúk alatt? Még számos ilyen kérdést föltehetnénk, amelyekkel mind rávilágíthatunk, hogy a nő, mint egyén mindig is létezett, hiába kevesebb joggal és megbecsüléssel. Az előttünk élt nők története sokkal több figyelmet érdemel, mint amit most kap.

Sokan nem tekintik komolyan vehető tudományos területnek a nőtörténetet, elvetik, mondván, hogy csak a családtörténeten belül értelmezhető. Pedig mint informális politikai szereplők, mindig is részt vettek a politikai események alakításában. Ismert mondás, hogy “minden sikeres férfi mögött van egy erős nő”. A kora újkori Magyarországon a főúri asszonyok hatalmas befolyásra tehettek szert birtokaik révén, jelentőségüket jelzi, hogy lánykori nevükön referáltak rájuk¹⁶. Sokakat meg is hívtak az országgyűlésre, ahol ők követekkel képviseltették magukat. A későbbi főúri asszonyok szalonjaikon keresztül kiterjedt ismeretségi hálót hozhattak létre, melynek információszerző funkciója tagadhatatlan. Sorolhatnám még a példákat, de a lényeg, amit szemléltetni kívántam az, hogy a családon kívül is találunk bőven témát a nők történetének feltárásakor, melyek fontos mentalitástörténeti és kultúranropológiai aspektusokkal gazdagíthatja a kutatást.

¹⁵ Szendrei László: Nők és történelem. A matriarchátustól a gender-elméletig. Kagylókürt 75 (2021) <https://www.kagylokurt.hu/16175/tortenelem/nok-es-tortenelem.html> (Letöltés 2024. 10. 29.)

¹⁶ Péter Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16-17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 52. (2010) 152. Bővebben írok erről „A (forrásokból megismerhető) valóság” szekcióban.

Sokan azt az érvet a hozzák fel a diszciplína elvetésénél, hogy a nők története értelmezhetetlen a férfiak története nélkül. Azonban, ha mélyebben belegondolunk, akkor logikai szempontból ez az érvelés bagatellnek hat. Magyarország történelme sem értelmezhető a környező országok, és az egyetemes történeti folyamatok figyelembevétele nélkül, a Magyarország történetéről szóló munkákat azonban senki sem kritizálja ezzel az érveléssel. Szervesen egymásba fonódik a kettő – hiszen egyszerre történtek. A nőtörténetnek a történettudomány egyes irányzatai között bizonyosan legitim helye van, csupán néhány megkötéssel kell alkalmaznunk a kifejezést. Nem egy „alternatív” történelem konstruálása a cél, hanem a történelem eddig egy kevésbé ismert oldalának feltárása, és természetes, hogy nem lehet a férfiak figyelembevétele nélkül vizsgálni a nők történelmét, ugyanakkor annak is eljött az ideje, hogy nagyobb figyelmet szenteljünk nekik.

Elvárások: példák és ellenpéldák

Minden történelmi korban meghatározó volt a társadalmi nem szerepe az élet minden területén, amely történelmi koronként változott. Ebben az alfejezetben az a célom, hogy körüljárjam, a dolgozat tárgyát képező nők felé milyen elvárásokat tanúsítottak kortársaiktól kezdve egészen napjainkig. Itt is kulcsszerepű a feminizmus, hiszen nagyban hatással volt az elvárások változására. Az általam feldolgozott munkák az írójuk (illetve saját világának) nőideálját tükrözik. A legtöbb nem direktben vázolja fel, milyen a számára ideális női archetípus, hanem példák és ellenpéldák burkolt leírásával törekszik felvázolni azt. Megállapítható, hogy az 1970-es évek fordulata előtt keletkezett nőkről szóló történeti munkák nagy része azzal a szándékkal íródott, hogy okítsa a női olvasóközönséget. Dolgozatomban elvárásnak tekintem azt, amit követendő példaként vázoltak fel.

A kora újkori magyar történelem egy hagyományosan és széles körben rögzült mítosza, a mohácsi temetés „legendája” is a 16-17. század környékén jelent meg először. A források szerint elsőnek Istvánffy Miklós (1538-1615) írt erről az eseményről 1622-ben megjelent történeti munkájában, tehát csaknem egy évszázaddal Mohács után keletkezett az első leírása Kanizsay Dorottya feltételezett jótettének.¹⁷ Más korabeli munkákban nem jelent meg az

¹⁷ „Holott pediglen az levágattaknak száma igen nagy volna, úgyannyira, hogy az iszonyú annyi megholt testeknek szagával nemcsak a mezők, de még az élő ég is megveszni és dögösödni láttatnék, és az ellenségnek elmenése után az ebeknek nagy sokasága azoknak megevésére odagyűlt volna, hogy még az eleven emberek is és az úton járók, kik azon jártak, életek veszedelme nélkül által nem mehetni mondatnának. Kanizsai Dorottya, Perényi Imre nádorispán özvegye, igen jeles, istenfélő asszonyállat, az keresztény embereken, kik hazájok oltalmáért erősen vitézkedvén megholtanak volna, könyörülvén, négyszáz embereket maga pénzén fogadott, kik az széllel fekvő és heverő holttesteket, hogy az vadaktól s madaraktól s ebektől el ne szaggattatnának s meg ne étetnének, nagy

esemény, és Istvánffy nem jelölte meg forrását. Több mint valószínű, hogy igazából legenda, viszont a köztudatba hamar bevonult Kanizsay Dorottya a mohácsi halottak eltemetőjeként, és a történelemtudományban is így lett ismert. Azonban újabb kutatások rámutattak, hogy a források, illetve a régészeti leletek kétségbe vonják a történet valóságtartalmát.¹⁸ Valószínűbb, hogy a temetés históriája egy toposz újraéledése: a végtisztesség nők általi megadása megjelenik az Ószövetségben, az Antigonében, vagy például „A koszovói lányka” című szerb-horvát énekben, melyben a címszereplő a rigómezei csata után ápolja és borral áldoztatja a sebesülteket, miközben vőlegényét keresi a helyszínen. Elképzelhető, hogy Istvánffy ezt a motívumot aktualizálta és kapcsolta hozzá a korszak egyik legtekintélyesebb asszonyához.¹⁹ A halottak eltemetése alapvető vallási követelmény a keresztény kultúrkörben, így nem meglepő a kapcsolat kiépítése. A legnagyobb elvárások között szerepelt ugyanis a mély vallásosság – akármelyik keresztény felekezethez tartozzon is a nő. Ez az elvárás egészen a 20. századig az egyik legfontosabb, és ez alapján emelték ki a bizonyos kora újkori nőket kortársaik közül.

A kortárs forrásokat vizsgálva feltűnő, hogy a kortársak nem igazán írtak a nőkről. Forgách Ferenc emlékiratában összesen 18 női nevet említ. Ebből 6 az uralkodói rétegből származik – Izabella királyné és Bona Sforza például. Teljes nevén összesen 7 asszonyt nevesít, és ebből csak egy, Kanizsay Orsolya az, akit az utókor a „nagyasszonyok” páholyába emelt. Forgách a legtöbb említett nőről rossz véleménnyel van – bár a kortársait sem kíméli, szóval ebből még nem juthatunk érdemi következtetésre. Többször is hangoztatja, hogy véleménye szerint az asszonyi nem a férfihoz képest alábbvaló. Az említett asszonyokhoz csípős megjegyzéseket társít. Pekry Anna csak lányokat szült, Báthory Klára rettentően kéjsóvár, Thurzó Anna pedig szemérmetlen volt, szóval mind szembementek a társadalmi rendnek. Ez illeszkedik a korábban felvázolt koncepcióba, hogy jó erkölcsök voltak az elvártak, Forgách az ellenpéldákat emelte ki. Izabella királynét kifejezetten megvetette, leírása szerint az asszony „*egész napjait a gyönyörök hajhászásának szentelte*”, politikai ballépéseit pedig az asszonyi nemtörődomség számlájára írta.²⁰ A temérdek férfi leírása mellett a nőket leginkább csak a rokoni kapcsolatok miatt, vagy mint tulajdon (hozományuk révén) említette. Az emlékiratból

öreg vermeteket ásatván eltemetteté.” Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt história I/1. Ford. Tállyai Pál. Sar. Benits Péter. (Történelmi Források 1) Bp. 2001. 229.

¹⁸ A csata halottainak eltemetéséről csak oszmán források ismertek, melyek a magyar halottak oszmánok által való eltemetéséről tanúskodnak. A Mohácsnál feltárt tömegsírok jellege is arra enged következtetni, hogy nem magyar keresztények munkája volt. Papp Júlia: „A mohácsi temetés”. Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben. In: Elsüllyedt Mohács: újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiről. szerk. Varga Szabolcs. Bp. 2023. 271-272.

¹⁹ Papp J.: „A mohácsi temetés i. m. 271-272.

²⁰ Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. Bp. 1982. 38; 52; 202; 152; 268.

kiviláglik, hogy kortársai többségével szemben ellenérzései lehettek, de emellett visszatükröződik, hogy ezen felül illeszkednek a kritikái a kor nőkkel szembe támasztott erkölcsi ítéleteihez is.

A saját koruk elvárásainak vizsgálatához ezen kívül Pázmány Péter „*Mint kell az keresztyén leányt nevelni*” című prédikációját veszem alapul, amely a 17. század első felében keletkezett, tehát a 16.-17. századi (nem csak katolikus) asszonyok felé támasztott elvárások szép összefoglalója. Érdekes módon a magyar katolikus egyház feje nem sokat szól a vallásosságról – bizonyára alapvetőnek gondolta ennek fontosságát, ezért nem tartotta szükségesnek a téma hosszas fejtegetését - persze a tanítások megismerésére, az ima fontosságára és a templomba járásra felhívja a figyelmet. Mindenekelőtt megindokolja, miért fontos a nők jó nevelése: részben azért, mert a férfiakat is ők nevelik, tehát az erkölcsök átadása rajtuk múlik, másrészt pedig „*a szent házasság csendes állapotja, a leányok nevelésében áll: mert a rosszul nevelt leány menyegzője holtig való galyiba.*”²¹ A kor patriarchális viszonyai között nem meglepő módon tehát azért kell a lányokat jól nevelni, mert az a férfiak javát szolgálja. Érvelését alátámasztva felsorol antik szerzőket, akik már szintén felismerték a lányok nevelésének fontosságát és írtak a témáról. Már az újszülött korban is fontos az odafigyelés, mivel a korban általánosnak tekinthető nézet szerint a gyermek az anyatejjel szívja magába az erkölcsöket. Pázmány azt írja, hogy lehetőleg maga az édesanya táplálja a gyermeket, de ha ez nem lehetséges, erkölcsében dicséretes dajkát válasszon. A későbbi neveltetésben azt hangsúlyozza, hogy a fiúktól elkülönítve szocializálják a lányokat, házas dolgokat (pl. szövés, fonás, főzés) tanítsanak neki, továbbá olvasson, de csak „*szép, üdvösséges históriákat*”. Elismeri, hogy az olvasás veszélyes az erkölcsökre, de szerinte olvasás nélkül is meg lehet tanulni a rosszat, szóval az olvasmány jellegén múlik a hatása: olyan dolgokat olvassanak hát, amik erkölcsüket jobbítják (imádságoskönyvek, szentek élettörténetei stb.). Szerinte azért is fontos a tanulás, olvasás, mert legalább addig sem táncol, nem cseveg, és egyéb sem haszontalan dolgokat csinál a lány. Lényegében egy elzárt életet éljen, amelyben óvják minden rossztól, elkerülve ezzel a szellemi (és értelemszerűen fizikai) megrontás veszélyét.²² „*Ne csak ne lásson, de ne is halljon illetlen szókat a leány: és oly távul járjon a gonosztúl, hogy azt ne is tudja: Ne értse a fajtalan szókat; szerelmeskedő beszédeket senki előtt ne említsen: hanem isteni félelemre és szeretetre gerjesztő históriákat oltsanak elméjébe.*”²³ Végezetül a szüzesség

²¹ Pázmány P.: Mint kell i. m. 135.

²² Lengyel Tünde: Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok. Századok 153. (2019) 237.

²³ Pázmány P.: Mint kell i. m. 139.

megőrzésének fontosságáról ír hosszasan: a lány ne érintkezzen férfiakkal, ne táncoljon, otthonát se hagyja el, sőt, még bort se igyon addig, míg férjhez nem megy - a legfontosabb az, hogy ártatlansága megmaradjon. Felhívja a figyelmet az igényesség fontosságára, de óva int a hiúságtól, feltűnősködéstől: „*És ha szép; eltekélje, hogy meg nem rútítja feslett étellel ékességét: ha rútacska, arra igyekezzék, hogy jó erkölcsökkel szépegesse magát.*”²⁴ A házasság témájával zárja a prédikációt, hiszen ez a leány nevelésének utolsó stációja a szülők részéről. A lány hagyja szüleinek a párválasztást, ő csak imádkozzon azért, hogy jó férjet találjanak neki. A szülők pedig tegyenek meg minden tőlük telhetőt, hogy lányuknak tisztességes, istenfélő vőlegényt találjanak.

A kortársak elvárásainak szemléletes példája még Antonio Guevara „*A fejedelmek órájának második könyve*”, amelyet a fordító, Draskovich János a feleségének ajánlott. A „*Micsoda károk szoktak következni az asszonyemberek széjjelsétálásokból, és ismét mi hasznok származnak az házasságbéli emberek közt, ha az feleségek hon ülnek, és széjjel nem farsangolnak*”²⁵ című fejezet címe már önmagában sokat elárul, Pázmánnyal ellentétben, aki csak burkoltan int rá, itt deklaráltan ki van mondva, hogy a nők ne hagyják el otthonukat. A szöveg szerint amikor egy nő férjhez megy, nem csak vagyonát és testét, tehát szabadságát adja férje birtokába, hanem az akaratát is. Lucretiát hozza fel a legdicsőbb asszony példajaként, a Titus Livius által leírt történet alapján, amely szerint, amikor a csatából hazatérő férfiek megérkeztek otthonukba, a feleségeiket az ablakon kinézve, az ajtóban beszélgetve, a piacon kalmárkodva és egyéb hitvány tevékenységeket folytatva találták. Ezzel szemben Lucretia otthon gyapjút font, ezzel az „*egész világon dicséretessé, böcsületessé és híres nevéssé lőtt*”²⁶ (tegyük hozzá, az asszony halálát nem említi). Az otthonmaradás elvárására van kihegyezve a fejezet: „*Hogyha azért mennek kü, hogy magokat mutogassák, bizonynyal elhiggyék magokban, hogy igen kevesen lesznek az nézők közül, akik az ő szépségeket dicsérni fogják, de igen sokan lesznek, akik őket nyughatatlanoknak, futkosóknak és koslatóknak nevezzék*”.²⁷

Visszatérve még a mohácsi temetés legendájára, meg kell jegyeznünk, hogy a 19. században egyre nagyobb teret kapott a köztudatban, a történettel a hazafias, honleányi cselekedetet és a kegyeleti motívumot hangsúlyozták. Történeti munkákban, az irodalomban és a képzőművészetben is megjelent Kanizsay Dorottya. A világosi fegyverletétel és a megtorlás új jelentést eredményezett a történetnek, a mohácsi emlékezet magába foglalta Világos

²⁴ Pázmány P.: Mint kell i. m. 151.

²⁵ Antonio Guevara: Horologii principium. Az Fejedelmek órájának második könyve. Ford. Draskovits János. Graz, 1610. 27.

²⁶ Uo. 27.

²⁷ Uo. 31.

fájdalmát²⁸, és „*Dorottya alakja a haza búsuló anyjának sokszor bemutatott allegóriájává vált*”²⁹ A nemzeti történeti emlékezetben kitüntetett helyre tett szert, portréja sok helyen megjelent a század folyamán, úgymint sokszorosított grafikai lapokon és könyvillusztrációkon, vagy litográfiákon.³⁰

Perecsényi Nagy László 1817-ben megjelent *Heroineis* című munkájában is mohácsi jótette nyomán kapott helyet Dorottya. A bibliai Tóbiás jótettének követőjeként írja le, amely erősíti a keresztényi példamutatás szándékát, illetve a történet toposz jellegének egyértelmű bizonyítéka.³¹ A *Heroineis* két kötetből áll. Az első kötet előszavában megindokolja, miért született meg a munka: példaadás a fő célja dicső asszonyok dicső tetteinek ismertetésével, hogy „*a' későbbi Szép Nem épüljen*”. Pázmány Péterrel összecseng az a gondolatmenete, hogy a nők jó nevelésétől és jó erkölcsétől függ az egész társadalom állapota, az anyatejjel való erkölcsátvétel motívuma is megjelenik. Valós és fiktív nőkről is ír, a lényeg az, hogy valamilyen szempontból kiemelkedő, példaértékű asszony legyen, negatív tulajdonságokról, esetleges ballépésekről nem tesz említést. Az előszó végén úgy tűnik, mintha Peretsényi nem lenne biztos a munka létjogosultságában, azt írja, hogy ha tetszik a közönségnek az első rész, tovább is folytathatja „*a Szép Nemhez viseltető tiszteletemtől származó Darabjaimat*”.³²

Összefoglalva azt lehet megállapítani, hogy a kora újkorban két fő elvárás volt a nők felé: a mély vallásosság és a jó erkölcsök. A jó erkölcsökből kifolyólag jelenhetett meg az otthonmaradás elvárása. Az újkorban, a nemzeti ébredés korában új elvárásként jelent meg a hazafias érzület és a hazaszeretet. A 19. század végére - 20. század elejére ezek az elvárások megmaradtak fontosságukban, kivéve az otthonmaradás elvárását, amellyel csak a kortársaknál találkoztam. Viszont újak is kerültek melléjük: a műveltség, a szorgalom és a munka szeretete, a jó személyiség és az, hogy a nő legyen jó anya és feleség. Deák Farkas (1832-1888) és Takáts Sándor (1860-1932) nőkről született történeti munkáin keresztül jól megragadhatók azok az elvárások, amelyek a korban érvényesek voltak, és azt láthatjuk, hogy ezeket többnyire visszavetítették az általuk bemutatni kívánt, vagy példaként állítandó „nagyasszonyokra”. Érthető okból egyikőjük sem volt nőtörténettel foglalkozó szakember (hiszen a korban ilyen nem is létezett), viszont Deák Farkas több ízben foglalkozott kora újkori nőkkel munkáiban:

²⁸ Papp J.: „A mohácsi temetés” i. m. 273-275.

²⁹ Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17.) Szerk. Haramza Márk et al. Bp. 2020. 97.

³⁰ Papp J.: „A mohácsi temetés” i. m. 278.

³¹ „a' Mohácsi veszedelem után temetetlen maradt emberek eltakarítására 400 Embert saját pénzén fogadott; követvén Tóbiásnak örök emlékezetű példáját” *Peretsényi Nagy László: Heroineis. Az az a' nevezetes fejér népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjak* 1. Pest 1817. 79.

³² *Peretsényi Nagy L.: Heroineis* i. m. 3-8.

megírta Forgách Zsuzsanna és Wesselényi Anna életrajzát, illetve női leveleket is publikált továbbá egy tanulmányt is írt „*Magyar hölgyek leveleiről*”³³ címmel. Takáts Sándor kora újkori nőkről született írásainak gyűjteménye a korábban már említett kötet, a *Régi magyar nagyasszonyok*. Tekintve, hogy mindketten írtak Wesselényi Annáról, a kor elvárásainak összegzéséhez a két leírás összevetése és elemzése alkalmasnak tűnik. Valószínűleg Takáts ismerte és felhasználta Deák munkásságát, de forrásait nem jelölte meg.

Özvegy Csáky Istvánné Wesselényi Anna a 17. század főrendű asszonyai egyike. Mindkét írónál egy hazaszerető, jó erkölcsű, vallásos asszony képe rajzolódik ki róla. Mindketten kiemelték testi szépségét, a „*szép özvegy*” megnevezést is használják, habár ezt nem sorolom az általános elvárások közé. Mindketten azzal kezdik leírásukat róla, hogy kiemelik leveleinek jelentőségét: így lehet „megismerni” az asszonyt. Dicsérik szép magyar stílusát és jó fogalmazását – már itt megjelenik a hazafiság és a műveltség elvárás. Azt is kiemelik, hogy férje, Csáky István halála után a 21 éves asszony az özvegységet „választotta” – vajon milyen körülményeknek köszönhette Anna, hogy volt erre lehetősége? Három gyermekének jó édesanyja volt a leírások alapján, Deák még az özvegy státuszát is részben a jó anyaságnak tulajdonítja³⁴, de mindketten kiemelik azt is, hogy László fiát szerette a legjobban gyermekei közül. Tehát megjelenik a jó anya és feleség elvárás, de úgy tűnik, a korszakban nem volt a jó anyaság feltétele a gyermekek iránti egyenlő szeretet. Az otthonmaradás elvárása eltűnt a 19. század végétől, mindkét leírás kiemeli, hogy Anna sokat utazott barátnőihez, Esterházyiné Nyáry Krisztinához és Batthyány Ferencné Lobkovitz Évához, és mint erény jelenik meg, hogy jó barátnő volt. Takáts összekapcsolta ezt a motívumot a vallásossággal is: „*A pártoskodás, a gyűlölködés közepette megkapó példáját adták az igai keresztényi szeretetnek; a vallási türelmetlenség századában a két katolikus asszony [Anna és Éva] megmutatta, mint lehet szeretni a protestáns hívőt [Krisztinát]; megmutatta, hogy mi is az a keresztényi türelem!*”³⁵

Deák Farkas azzal emelkedik ki az általam feldolgozott szerzők közül, hogy nem csak a pozitívumokat írta le tárgyáról. Wesselényi Anna hiányosságait is kiemelte: „*Tanulságos élettörténete, eredeti egyszerűsége, ősmagyar jelleme, műveltsége és vallásossága, józan észjárása ép úgy mint előítéletei, apró önzései és hibái, - egész lényét s gondolkodásmódját feltáró s a kort tekintve szép magyarsággal írt levelei: mind azt bizonyítják, hogy ő korának hű*

³³ Deák Farkas: *Magyar hölgyek leveleiről*. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből 5.) Bp. 1879.

³⁴ „Wesselényi Anna csak 21 éves volt, midőn özvegyen maradt s ha műveltségére, gazdagságára s ifjúságára gondolunk, bizonyval valószínűnek tartjuk, hogy újra voltak kérései; ő azonban bizonyos „cultust” helyezett özvegységébe s közel ötven évig folytonosan „árvának” nevezte magát. Kegyelettel ragaszkodott férje emlékéhez és sokkal hűbben szerette gyermekeit hogy sem idegen férfi nevét véve fel s idegen hajlékba telepedvén, őket magukra tudta volna hagyni.” Deák F.: Wesselényi i. m. 9.

³⁵ Takáts S.: *Régi magyar i. m.* 242.

*tolmácsa volt s az ama korabeli urasszonyoknak valódi mintaképe volt*³⁶ – írja rögtön egyfajta bevezetésként az első oldalon. Ugyan egyértelműen látjuk a példamutatás szándékát, elismerendő, hogy leírta Anna gyengeségeit is, jóllehet a legnagyobb gyengeség, amit említ, az az, hogy „néha fösvénykedő” az asszony.³⁷ Azonban a rossz tulajdonságok kiemelése mögött is tanító szándék valószínűsíthető, hiszen az Annáról szóló munkája megírását azzal indokolja, hogy „alakja, jelleme, s egész személyisége – minthogy nem szándékozom gyöngeségeit sem palástolni vagy elhallgatni – mások előtt is oly rokonszenves és szeretetreméltó legyen, a mint teljes tisztaságában én előttem áll!”³⁸

Takáts Sándor egész kötetében egy negatívumról sem tesz említést az általa ismertetett asszonyok jellemében. Alkotásán az Osztrák-Magyar Monarchia társadalom és családfelfogása, valamint a patriarchális családmodell jól tükröződik, azonban ez a felfogás a századfordulóra válságba került. Európa szerte megerősödött a feminista mozgalom, amely az élet már minden területén (nem csak család és politika, hanem a szellemi élet, művészet és a munka körében is) a női egyenjogúsításért küzdött. Ezzel párhuzamosan pedig végbement egyfajta paradigmaváltás a nőkről való gondolkodásban, Virginia Woolf vezetésével megjelentek „*az akarattal rendelkező, önálló egyéniségű hölcsők*”.³⁹ Éppen emiatt nem meglepő módon Takáts Sándor is követendő karakterekként szándékozta ábrázolni „nagyasszonyainkat”. Kötete 1914-ben látott napvilágot, ekkor a piarista történész már 54 éves volt. A Magyar Életrajzi Lexikonban a következő megjegyzést olvashatjuk róla: „*Művelődéstörténeti adatai maradandó értékűek, műltszemlélete azonban sok tekintetben már saját koráénak is alatta maradt.*”⁴⁰ Az általa kiemelt erényekből kirajzolódik, hogy milyennek tartotta az ideális nőt: jeles szellemi tulajdonságokkal rendelkezik, erkölcsi tiszták, jelleme szemérmesen szerény. A nő komoly, eszes, hitbuzgó, erényes, aki férjével ellentétben mindig otthon van és hazafiasabb (!), mint a férfiak. Emögött nem feltétlenül a várvédő egri nőt, vagy Zrínyi Ilonát kell látnunk, hanem azt a felfogást, hogy az asszonyok „*szeretettel munkálkodtak kertjeikben*”, ebből kifolyólag Takáts arra jutott, hogy jobban szerették a földet, jobban ragaszkodtak az ősi birtokhoz, mint a földesurak. Hangsúlyozza a munka szeretetét, a gyermekek iránti rajongást és a kötelességtudatot. A nemzeti érzést fokozottan kiemeli: elmondása szerint a „*régi asszonyok*” a nemzeti irány és politika hívei voltak, ők voltak a nemzeti irodalom legnagyobb támogatói.

³⁶ *Deák Farkas*: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné Életrajza és Levelezése. Bp. 1875. 1.

³⁷ Uo. 18.

³⁸ Uo. 2.

³⁹ *Zsák Judit*: A női szubjektumról alkotott 20. század eleji kép „tudományos” alapjai és hatása a Nyugat-korszak nőfelfogására. In: *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Szerk. Varga Virág – Zsávolya Zoltán. Bp. 2009. 18-19.

⁴⁰ *Sz. n.*: Takáts Sándor. In: *Magyar Életrajzi Lexikon* 2. L-Z. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1982. 813.

Tegyük hozzá, hogy 1914-ben egyáltalán nem meglepő, hogy Takáts ezt az elemet nyomatékosította.⁴¹

Az általam feldolgozott szerzők mindegyike fontosnak tartotta megindokolni, miért írt történelmi nőkről. Ennek indoka érthető, hiszen mint már felvázoltam, a korukbeli történelemírásban nem volt helye ilyesmi témáknak, és a nőtörténet még manapság is küzd a történelemtudományon belüli legitim helyéért. Mindhármuknál egyértelmű a példamutatás szándéka. Perecsényi Nagy László már említett előszavában írja, hogy könyvében példázatok olvashatóak derék asszonyokról, azért „*hogy édes jó Anyáinknak jóvoltokat megköszönjem*” és a jövőbeli női nem épüljön belőle.⁴² Deák Farkas a feléledő feminista törekvések hatására foghatott hozzá munkájához: „*Napjainkban, midőn egy felől nem csak a nők nevelése, alkalmazhatósága, állítólagos felszabadítása, egyenjogúsítása s más efféle kérdések vita tárgyává tétettek, de más felől maga a családélet szükségessége is sokak által kétségbe hozott; a nélkül, hogy e kérdések megfejtésébe bocsátkoznánk, vajjon nem fölötte érdekes, hogy ősanyáink mint viselték magokat szülőik, háztartásaik és gyermekeik irányában; mily részt vettek férjeik igyekezetében, törekvéseiben, milyen volt működési körük, elfoglaltatásuk, kötelességérzetük a család, a társadalom iránt, s miképp gyakorolták honleányi érzelmeiket?*”⁴³ Kérdéses, hogy vajon Deák Farkas ezen sorai vajon mennyire tekinthetők egyfajta problémaérzékeny hitvallásnak, de legalábbis úgy tűnik, megrémítette őt a nők társadalmi szerepével kapcsolatos radikális változás előszele, és a múlthoz nyúlt vissza azzal a céllal, hogy igazolja, ez nem feltétlenül tekinthető a jó iránynak. Takáts Sándor munkája létjogosultságának érvelésében nem tartotta elegendőnek a nőkről szóló történelmi munkákat, pedig ők „*szellemi és erkölcsi értékükkel messze felülmúlják azokat a férfiakat, akik mint politikusok seregével szerepelnek évkönyveinkben.*”⁴⁴

Deák Farkas nem írt Kanizsay Dorottyáról, de több, mint valószínű, hogy ő sem kérdőjelezte meg a történet hitelességét. Mai napig sokan a mohácsi halottak eltemetőjeként ismerik és fogadják el az asszonyt, habár újabb kutatások bizonyították, hogy inkább legendáról van szó. Takáts Sándor nem vonta kétségbe a mohácsi temetés valós voltát, „*Amire férfi nem mert vállalkozni, azt véghezvitte egy gyöngé, de fennkölt lelkű nő*”⁴⁵ – írta. Dorottyáról írt fejezetében annak unokahúgáról, Kanizsay Orsolyáról is hosszasan értekezett: „*Ha Dorottya asszonynak egyéb érdeme sem volna ennél [a mohácsi halottak eltemetésénél], akkor is*

⁴¹ Takáts S.: Régi magyar i. m. 8-27.

⁴² Perecsényi N. L.: Heroineis i. m. 5-6.

⁴³ Deák F.: Magyar hölgyek i. m. 1.

⁴⁴ Takáts S.: Régi magyar i. m. 5.

⁴⁵ Uo. 46.

*szeretettel és hálával kéne róla emlékeznünk, mert neki köszönhetjük a 16. század egyik legnagyobb magyar asszonyát: Kanizsai Orsikát, Nádasdy Tamásnak örökre feledhetetlen házastársát*⁴⁶. A két „nagyasszonyt” dicsőítő magasztos barokk körmondatokban nem igazán olvasható konkrétum arra vonatkozóan, hogy miért kiemelkedőek ezen hölgyek. A mohácsi halottak eltemetésén kívül az egyetlen kézzelfogható érv az, hogy Orsolya levelei fennmaradtak az utókor számára *„S e bizalmas levelekben, mint valami tükörben, tisztán látjuk Kanizsai Orsika nagyszerű lelkivilágát, nőies bensőségének minden titkát”*⁴⁷. Kétséggel nagyon hasznos a kutatás számára a levelek megléte, de ha beleolvas az ember, nem feltétlen ez lesz az első benyomása Orsolyáról – a levelek hangvétele sokszor tárgyilagos, a kedveskedő megszólítások pedig csupán a kor bevett kommunikációs formájához igazodnak.

A (forrásokból megismerhető) valóság

Az előbbieken nyomon követhettük, hogy milyen elvárásokat támasztott a kora újkori nemes nőkkel szemben saját koruk, illetve azt, hogy az utókor mely állítólagos erényeiket tartotta követendőnek. A történeti kutatás szempontjából adódik a kérdés: ezek az elvárások mennyire valósultak meg, illetve vannak-e olyan tényezők, amelyeket az utókor elhallgat?

A kora újkori társadalomban eredetileg minden várandós anya fiúgyermekre vágyott, és ha lányuk született, „szinte vigasztalták” magukat. Ennek ellenére nincsenek jelei annak, hogy különbséget tettek volna a lány- és fiúgyermek között. 10 éves koruk előtt nagyjából egyforma gondoskodásban részesültek a gyermekek, nemtől függetlenül. A 16. században, amikor divatos, és bizonyos társadalmi szint fölött elvárt volt az előkelő gyerekeket a bécsi vagy prágai udvarba küldeni, lányokat is küldtek oda, hozzátartoztak az ottani társasághoz.⁴⁸ A legtöbb lány 16 éves kora előtt már jegyben járt, és az is köztudott, hogy korban az volt a szokás, hogy a főúri menyasszonyok már kislány korukban a vőlegény családjához költöztek, vagy legalábbis sok időt töltöttek ott.⁴⁹ A nagykorúságot a lányok a tizenhatodik életévük betöltésekor érték el, de Werbőczy István elképzelése és a szokásjog szerint a nők sosem lehettek teljesen önállóak, egy férfi felügyelete alatt kellett állniuk, *„mert a leányokat*

⁴⁶ Takáts S.: Régi magyar i. m. 48.

⁴⁷ Uo. 40.

⁴⁸ Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: Gyermekek a kora újkori Magyarországon. Szerk. Péter Katalin et al. Bp. 1996. 27.

⁴⁹ Péter Katalin: Kanizsai Orsolya. In: Nők a magyar történelemben. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1997. 48.

különben, ha gyámjuk nem volna, könnyű gondolkozásuknál fogva könnyen félrevezethetnék és rászedhetnék.”⁵⁰

A korszakban a nemes leányokat tudatosan, irányított módon házасították ki. A felekezeti kérdések is fontos szempontot jelentettek és jóllehet bőven találunk példát vegyes házасágra is, a gyakorlatban sokkal inkább a birtok- és vagyonszerzési, politikai és a rokonsági-társadalmi kapcsolati hálózatban várható előnyök voltak döntő jelentőségűek. A lehetőségek feltérképezésére gyakran a rokoni kör segítségét kérték, a családi levelezés hálózatán keresztül próbáltak a kiszemeltől információkat szerezni, főleg egészségéről és erkölceiről. A párválasztást a lányt felügyelő férfi (vagy a családfői szerepet betöltő özvegy édesanya) intézte érdekei szerint. Jellemző példa, hogy Thurzó György nádor halála után a fia, Imre, húgai házasságát saját politikai karrierjének megalapozásául használta. A házasság és a széles rokoni rendszer a korszakban informális rangjelző jelentőséggel bírt.⁵¹ A lakodalom a család és az udvar rangjának, hatalmának és gazdasági erejének reprezentációs alkalma volt. A terítés szintjéig ügyeltek a menyegzőn alkalmazott családi reprezentáció egyes elemeire. A viselet és a kiegészítők a rang, vagyon, társadalmi és politikai hatalom, társadalmi és regionális hovatartozás és a nők esetében a családi állapot kifejezőeszközei voltak, az esküvőn a viselet és a hozomány a családot képviselte. Az ékszereken sok szimbolikus jelentés kapott helyet. Kiemelten fontos attribútumokat hordozott a pelikános násfa: a gyermekeit saját vérével feltámasztó pelikán, mint Krisztus szimbólum, illetve a szülői szeretet, gondoskodás, és a következő generációért hozott áldozat jelképe.⁵²

A 16-17. században a főúri asszonyok a társadalom igen nagy becsben tartott tagjai voltak, megbecsülésüket az jelezte, hogy születési nevüket egész életükben megtartották, mindannyiukra vonatkozó szokás alapján. A férjezett állapotból a korszakban társadalmi megbecsültség következett, az asszonynév tekintélyt sugározott, mint a férfiak méltóságneve. Szentől szemben születési nevén szólították az asszonyokat, de a hátuk mögött, például amikor levélben említették, a férjezett nevükön nevezték meg őket.⁵³

Az esküvő után nagyon hamar teherbe estek, az első szülés után általában egymást követően szinte mindig két éven belül követték egymást a terhességek. A vetélések és a halva

⁵⁰ Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: Gyermekek a kora újkorban Magyarországon. Szerk. Péter Katalin et al. Bp. 1996. 52.

⁵¹ Bóдай Dalma: Menyasszonyok és hozományok a Thurzó családban a 17. század elején. *Sic itur ad astra* 73. (2021) 36-41.

⁵² Bóдай Dalma: A test mint "reprezentációs tér". Thurzó Borbála viseletei. In: Test-történetek: Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiából. Szerk. Kovács Janka et al. Bp. 2018. 11-13.

⁵³ Péter Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16-17. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 52. (2010) 183.

születések gyakorisága indokolta a folyamatos próbálkozásokat. Bár meglehetősen nehéz egyértelmű kijelentéseket tenni a megélt érzelmekről és kötődésekről, a források alapján mégis azt láthatjuk, hogy örültek a gyermekeknek, szeretettel várták születésüket (ezt jelzik a magzatra vonatkozó kedveskedő megnevezések, mint például a „vendég”, „nehézke”). A gyermekek születése a család jövőjét biztosította, hiszen házasságaikkal sok társadalmi kapcsolatot lehetett szerezni, illetve nagy család a szülők jó hírnevének alapjául szolgált. Az asszonyok terhességük alatt is aktívak maradtak, de tisztában voltak a szülés kockázataival, ezért alaposan felkészültek rá. Az otthoni gondozás megszervezése az anya feladata volt, de a legtöbb apa is aktívan részt vett gyermeke nevelésében.⁵⁴

Általában szoptatós- és szárazdajkát fogadtak a csecsemő mellé, ezért a főrangú anyák gyakran mellgyulladással küszködtek.⁵⁵ Már Pázmány Péternél megjelent a gondolat, hogy lehetőleg az anya saját maga szoptassa gyermekét⁵⁶, ez az elvárás az utóbbi korokban is megmaradt, azzal a gondolattal társulva, hogy a jó erkölcsök átadása az anyatejen keresztül (is) történik. A szoptatáshoz való viszony *„minden időben árulkodik az adott társadalom értékrendjéről, a gyermekhez, a nőhöz való viszony tartalmáról és a közösségi kapcsolatrendszeréről”*⁵⁷. Nem csak a jó erkölcsök, hanem a szeretet közvetítője is az anyatej, ezért is az édesanyának kell táplálnia gyermekét. Ezen a nézeten kívül az is általánosan elfogadott tény volt a korszakban, hogy a várandós nő a magzatot vérével táplálja méhében, és a szülés után ez alakul át az anyatejé. Nem véletlenül volt elterjedt szimbólum a pelikán, például násfákon: a gyermekeit saját vérével tápláló állat a jó, gyermekeiért önmagát feláldozó anya jelképe volt.⁵⁸ Mégis maguk szoptattak-e? Általában nem. A korszakban a dajka fogadása a tehetőség kifejezőeszköze volt, nem csak a nemesek, hanem a polgárok körében is, habár Magyarországon a 18. századig csak a nemesség-főnemesség köréből adatolható. A dajka általában a szoptatás után is a családban maradt, segített a gyermek gondozásával-nevelésével, az is előfordulhatott, hogy élete végéig egy családnál szolgált, és általában nagy becsben tartották. A szülők nagy gonddal választották ki leendő dajkájukat, sok kritériumnak kellett megfelelnie.⁵⁹

A korabeli patriarchális családan a nők társadalmi életét fenyegető legnagyobb veszélyt a háttérbe szorulás, marginalizálódás jelentette. Ebbéli helyzetüket az alternatív rokonság, a női

⁵⁴ Péter K.: A gyermekek i. m. 31.

⁵⁵ Uo. 36.

⁵⁶ Pázmány P.: Mint kell i. m. 135.

⁵⁷ Krász Lilla: Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század – 20. század eleje. Bp. 2023.198.

⁵⁸ Uo. 200-201.

⁵⁹ Uo. 288-291.

udvari közösségi lét megélése tehette elviselhetőbbé. A hegemon patrilineáris családmódel mellett létezett egy alternatív női szociális tér, amely befolyáshoz juttatta őket. Ezek a női kapcsolatrendszerek hozzájárultak a patriarchális családmódel fennmaradásához. A köztes, esetenként változó fokú integráltságuk-kívülállóságuk némi mozgásteret teremtett számukra.

A megözvegyülés a korban nem volt ritka. A nő számára az újrarázasodás kérdése voltaképpen állandó konfliktus forrása volt a születési család és az elhunyt férj családja között. Az újrarázasodás az igények és erőviszonyok függvénye volt, a családi kapcsolatok egyezkedés tárgyául szolgáltak. Nyáry Krisztina példáján látjuk, milyen lehetőségeket kínált egy özvegy újbóli férjhez adása: a 17 éves özvegy helyzetéből hatalmi kérdés alakult ki férjzett- és születési családja között. Anyósa, Czobor Erzsébet a fiúági vagyonátörökítés biztosítását próbálta elérni, mivel Krisztina megboldogult férje volt az egyetlen fia. Megpróbálta a lányt a család szövetségi-rokoni körében tartani egy általa megszervezett újabb házassággal, de nem járt sikerrel. A nászból két lány született, így nem volt biztosítva a fiúág folyamatossága és presztízse: a vagyon családban tartása miatt Czobor megtagadta tőle lányai gyámságát, Krisztina evangélikus vallására hivatkozva. Ennek oka az, hogy a gyermekek apai családjában a vagyon biztonságos átörökítését a majdani mostohaapáktól féltették.⁶⁰ Előfordult, hogy az egyedüllét mellett döntött az özvegy, mint például Czobor Erzsébet, aki férje halála után átvette a családfői szerepet. A 17 éves Krisztinának erre nem volt lehetősége, hiszen egy erős családfő árnyékában élt, és fiatal kora is akadályozta volna. Magyarországon a nemesasszonyok körében az özvegység tiszteletre méltó volt, és nagyobb mozgásteret teremtett nekik, és persze megannyi veszélyt is magában hordozott.⁶¹

Wesselényi Annát özvegységéért dicsérte Takáts Sándor és Deák Farkas. Felmerül a kérdés, neki mikért adatott meg a lehetőség, hogy özvegyen maradjon? A korabeli elit özvegyasszonyai egy külön típust alkottak az özvegyek csoportján belül. Közös volt bennük kiemelkedő anyagi helyzetük, kiterjedt kapcsolati hálójuk rokonaik és pártfogóik révén, ezekből kifolyólag tekintélyük és erős, akaratos jellemük. Mindezek tették lehetővé az özvegység választását, pedig kérőjük akadhatott volna bőven. A legtöbb esetben nem egyértelmű, miért döntöttek az özvegység mellett, de valószínűleg nyomós indok volt mellette az, hogy egy arisztokrata özvegyasszonynak nagyobb mozgástér adatott meg. Emellett magas tisztelet is övezte az ilyen státuszú hölgyeket, a halott férjhez való sírig tartó hűség kultusza

⁶⁰ Erdélyi Gabriella: Két anya között: Nyáry Krisztina özvegysége és újrarázasodása. In: Anyák és Apák. Szülői szerepek, gondoskodás, tekintély a patriarchális családban. 1500-1918. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2021. 61-77.

⁶¹ Horn I.: Nemesi árvák i. m. 64.

révén, amely még a 19-20. században is érzékelhető a feldolgozott munkákban. Jogi háttére is volt a jelenségnek, ugyanis az újrarázasodás gyakran a gyermekek és a vagyon, örökség elvesztésének veszélyével fenyegetett.⁶²

A „nagyasszony” kifejezést a 19. század emelte fel. „*Történelmünknek olyan nőalakja, akinek a haza és a nép javát szolgáló tetteit a történetírás is feljegyezte*”⁶³ a ma ismert definíció, viszont van benne egy olyan többletjelentés, amelyet a romantika kölcsönzött neki. Az általam olvasott 19. századi munkák hemzsegek a kifejezéstől – nem meglepően, hiszen pont azzal a céllal születtek, hogy a bemutatott asszonyok nagyságát példázzák. Az „első nagyasszony” Szűz Mária volt, valószínűleg az ő megnevezéséből kifolyólag kapták meg e nevet kiemelkedő asszonyaink is, habár egy megkülönböztető jelzés is volt, ha két asszony volt egy háztartásban: a fiatalabb volt az „ifjasszony”, és az idősebb a „nagyasszony”,⁶⁴ amely nem azonos a „vénasszony” -al. A vénasszony volt a női udvartartás vezetője, a nagyasszony az úrnő volt. A történeti szakirodalmat tekintve nincs pontos definíció a vénasszonyra, az viszont bizonyos, hogy létfontosságú szereplője volt a korabeli udvartartásoknak. A levelezésekből kiderül, hogy a „vén” nem feltétlen korára, hanem tapasztaltságára, rátermettségére, bölcsességére utal a tisztség betöltőjének, habár némely forrásban az „öregasszony” megnevezés is megjelenik. Az is tudott, hogy fizetett tisztség volt. Általánosságban a gazdaság irányításában és az udvarban élő gyermekek, leányok nevelésében volt fontos szerepe, illetve az udvarban foglalkoztatott dajkák, fraucimerek felügyeletét is ő végezte, néhány vélemény szerint társalkodónői funkciót is ellátott.⁶⁵

A kortársakat nem foglalkoztatta a téma, 19-20. század értékelte fel a női műveltség elvárását. A 16. században jelentősen növekedett az írni-olvasni tudó nők száma és műveltségük színvonala megemelkedett. Azonban az ilyen általánosító megállapításokat fenntartásokkal kell kezelnünk – a kutatás nehéz, mivel nem áll sok forrás rendelkezésünkre. Leginkább a nők által írt leveleket használhatjuk, de sokszor nehéz eldönteni, hogy saját kezű írás-e, vagy csak egy ügyes íródeák munkája. A fiúgyermekekkel ellentétben a lányok taníttatásáról nem készültek

⁶² Horn I.: Nemesi árvák i. m. 64-65.

⁶³ Sz. N.: Nagyasszony. In: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 5. Mo-S. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Bp. 1961. 102.

⁶⁴ Hajdan az előkelő urhölgyek czime, melynek megfelel uraknál: *magyar, nagyuram*. Még ma is némi kitünő jelentése van azoknál, kik az úri nőket *tekintetes nagyasszony* neven czimezik. Hogy e cím különös tisztelet jele volt, kitetszik onnan is, hogy Idvezítőnk anyját, a boldogságos szüzet, *nagyasszony-nak, magyarok nagyasszonyának*, nevezi a buzgó nép. *Nagyboldogasszony* napján Augustus hó 15-dikén a boldogságos szűz menyemenetelét ünneplik. Különöbben jelenti a háznál a korosabb asszonyt, az „ifjúasszony”, (ifiaszszony) megkülönböztetésére. *Czuczor Gergely – Fogarasi János: Nagyasszony*. In: A Magyar Nyelv Szótára 4. M-Ö. Szerk. Czuczor Gergely – Fogarasi János. Pest 1867. 696.

⁶⁵ Nagy Anita: Az arisztokrata udvartartás irányítója: a vénasszony. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp. 2007. 11-17.

feljegyzések, ez is megnehezíti a kutatást. Az bizonyos, hogy a mohácsi vereség után szükségessé vált, hogy az asszonyok is tudjanak írásban kommunikálni, és magasabb fokú talpraesettséget követelt meg tőlük a kialakult politikai légkör. A férfiak sokat voltak el otthonról, amely megkövetelte, hogy feleségeikkel levélben kommunikáljanak. A birtok igazgatását feleségeiknek kellett átvállalni. Ehhez értelemszerűen magasabb fokú műveltségre volt szükség, hiszen a birtokok igazgatása hozzáértést és figyelmet igényelt.⁶⁶

A mai történelemtudományban a forráskritika mellett a legalapvetőbb elvárás az objektivitás és a távolságtartás a vizsgált történelmi személytől, noha az is általánosan elfogadott tény, hogy senki nem tudta teljesen félretenni egyéni szimpátiáját, ugyanakkor ennek ismeretében a történésznek munkája során törekedni kell a lehető legkisebb elfogultágra. Nem találunk már szakszöveget, amely olyan álcázatlanul tárja elénk a szerző elfogultságát, mint az előbb ismertetett munkák. Viszont a „laikus” történelmi szövegekben felfedezhető a jelenkori feminizmus hatása melyet történelmi nők példáján keresztül tárnak elénk: az egyik legszembeötlőbb példa Budai Lotti és Zubor Rozi *„Micsoda szinglik voltak! Egyedülálló nagymenők a történelemből”* című könyve. Korunk viszonyai közt egyre nagyobb teret kap a társadalmi diskurzusban az egyedülálló (női) státusz destigmatizálása, és a könyv egyértelműen ennek hatására, ebből kifolyólag született. A szerzők hasonló könyveket írtak történelmi anyákról és „szajhákról”, amelyekben szintén 21. századi feminizmus reflexiói hatásai láthatók. A nőtörténet is egy egyre virágzóbb aldiszciplína, amelyben viszont, mint már felvázoltam, a lehető legkevesebb elfogultság kap teret. Inkább egy még kiaknázatlan terület, amelyben sok érdekesség és a tudomány számára hasznos adat rejtőzik.

⁶⁶ Lengyel T.: Esettanulmány i. m. 235-238.

Bibliográfia

Irodalomjegyzék

- Acsády Judit*: A feminista gondolat megjelenése Magyarországon. *Nőszemély* 4 (1994) 4. 10.
- Antoni Rita*: A magyarországi feminista megmozdulások története. In: *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*. Szerk. Bolemant Lilla. Pozsony 2014. 19-29.
- Bódai Dalma*: A test mint "reprezentációs tér". Thurzó Borbála viseletei. In: *Test-történetek: Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiból*. Szerk. Kovács Janka et al. Bp. 2018. 11-24.
- Bódai Dalma*: Menyasszonyok és hozományok a Thurzó családban a 17. század elején. *Sic itur ad astra* 73. (2021) 35-56.
- Borsodi Csaba – Tüskés Anna*: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635-2010. Bp. 2010.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János*: Nagyasszony. In: *A Magyar Nyelv Szótára* 4. M-Ő. Szerk. Czuczor Gergely – Fogarasi János. Pest 1867. 696.
- Deák Farkas*: Magyar hölgyek leveleiről. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből 5.) Bp. 1879.
- Deák Farkas*: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné Életrajza és Levelezése. Bp. 1875.
- Denise Riley*: Van-e egy nemnek történelme? In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk. Joan Wallach Scott. Bp. 2001. 27-45.
- Erdélyi Gabriella*: Két anya között: Nyáry Krisztina özvegysége és újraraházasodása. In: *Anyák és Apák. Szülői szerepek, gondoskodás, tekintély a patriarchális családban. 1500-1918*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2021. 61-85.
- Erős Vilmos*: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Bp. 2015.
- Horn Ildikó*: Nemesi árvák. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin et al. Bp. 1996. 51-90.
- Kanász Viktor*: Kanizsa és a mohácsi csata. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 17.)* Szerk. Haramza Márk et al. Bp. 2020. 93-105.

Krász Lilla: Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század – 20. század eleje. Bp. 2023.

Lengyel Tünde: Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok. Századok 153. (2019) 237.

Nagy Anita: Az arisztokrata udvartartás irányítója: a vénasszony. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp. 2007. 11-18.

Natalie Zemon Davis: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. Bp. 2001. 95-125.

Papp Júlia: „A mohácsi temetés”. Perényi Imréné Kanizsai Dorottya az irodalomban és a képzőművészetben. In: Elsüllyedt Mohács: újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiről. szerk. Varga Szabolcs. Bp. 2023. 271-288.

Peretsényi Nagy László: Heroineis. Az az a’ nevezetes fejr népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjak 1. Pest 1817. 3-8.

Péter Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16-17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 52. (2010) 151-187.

Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: Gyermekek a kora újkori Magyarországon. Szerk. Péter Katalin et al. Bp. 1996. 15-50.

Péter Katalin: Kanizsay Orsolya. In: Nők a magyar történelemben. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1997. 47-63.

Rosalind Miles: Az idő leányai. A nők világtörténelme. Bp. 2000.

Sz. n.: Feminizmus. In: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 2. E-GY. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Bp. 1960. 765.

Sz. N.: Nagyasszony. In: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 5. Mo-S. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Bp. 1961. 102.

Sz. n.: Takáts Sándor. In: Magyar Életrajzi Lexikon 2. L-Z. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1982. 813.

Szendrei László: Nők és történelem. A matriarchátustól a gender-elméletig. Kagylókürt 75 (2021) <https://www.kagylokurt.hu/16175/tortenelem/nok-es-tortenelem.html> (Letöltés 2024. 10. 29.)

Takáts Sándor: Régi Magyar Nagyasszonyok. Bp. 1914.

Vámbéry Melanie: Glücklich Vilma, a magyar nőmozgalom megalapítója. Századunk 2 (1927) 375-379.

Zsák Judit: A női szubjektumról alkotott 20. század eleji kép „tudományos” alapjai és hatása a Nyugat-korszak nőfelfogására. In: Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról. Szerk. Varga Virág – Zsávolya Zoltán. Bp. 2009. 18-40.

Forrásjegyzék

Antonio Guevara: Horologii principium. Az Fejedelmek órájának második könyve. Ford. Draskovits János. Graz, 1610.

Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. Bp. 1982.

Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt história I/1. Ford. Tállyai Pál. Sar. Benits Péter. (Történelmi Források 1) Bp. 2001.

Pázmány Péter: Mint kell a keresztyén leányt nevelni. In: Pázmány Péter: Válogatott prédikációk. Bp. 2000. 133-159.